

10. **Кавелин К. Д.** Собрание сочинений / К. Д. Кавелин. – СПб., 1899. – Т. 1: Монографии по русской истории.
11. **Карамзин Н. М.** Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Н. М. Карамзин. – СПб., 1914.
12. **Мунчаев Ш. М.** Политическая история России. От становления самодержавия до падения Советской власти / Ш. М. Мунчаев, К. Д. Устинов. – М., 1999.
13. **Ольденбург С. С.** Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. – М., 1992.
14. **Погодин М. Н.** Историко-критические отрывки / М. Н. Погодин. – М., 1846.
15. Послания старца Филофея // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века. – М., 1984.
16. **Пресняков А. Е.** Российские самодержцы / А. Е. Пресняков. – М., 1990.
17. **Санькова С. М.** Российская монархия в представлении идеологов государственного национализма / С. М. Санькова // Власть. – 2009. – № 2. – С. 102–105.
18. **Соловьев С. М.** История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М., 2011.
19. **Тихомиров Л. А.** Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – М., 1998.
20. **Трубецкой Е.** Смысл войны / Евгений Трубецкой, князь. – М., 1914.
21. **Чаадаев П. Я.** Полн. собр. соч. / П. Я. Чаадаев. – М., 1991. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

УДК: 94(367)

Б. О. Скопненко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УЧАСТЬ ПЕРШОЇ ОКРЕМОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ БРИГАДИ У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА В ЛИСТОПАДІ 1943 р.

Досліджено участь Першої окремої чехословацької бригади у боях за визволення Києва в листопаді 1943 р. Розглядається кадровий та технічний потенціал бригади та її взаємодія з частинами Червоної армії. Аналізується роль Першої окремої чехословацької бригади у ході загального наступу радянських військ у листопаді 1943 р.

Ключові слова: бригада, дивізія, Свобода, Київ, чехословацька.

Исследовано участие Первой отдельной чехословацкой бригады в боях за освобождение Киева в ноябре 1943 г. Рассматривается кадровый и технический потенциал бригады и ее взаимодействие с частями Красной армии. Анализируется роль Первой отдельной чехословацкой бригады в ходе общего наступления советских войск в ноябре 1943 г.

Ключевые слова: бригада, дивизия, Свобода, Киев, чехословацкая.

The paper investigates a particular part of the First Czechoslovak Brigade in the battles for the liberation of Kyiv in November 1943 considered potential human and technical team and its interaction with the Red Army. The role of the First Czechoslovak separate teams during the general offensive of the Soviet troops in November 1943.

Key words: brigade, division, Svoboda, Kyiv, Czechoslovak.

У контексті дослідження чехословацьких військових частин та їх внеску у визволення території України особливе місце посідає тема битви за Київ та участь у ній Першої окремої чехословацької бригади.

Необхідність пошуку моментів спільного героїчного минулого в історії Радянського Союзу та дружніх країн з соціалістичного табору було одним з головних завдань для радянських істориків-славистів у другій половині ХХ ст. У цьому контексті дослідження подій Другої світової війни, а зокрема спільних дій радянських військ та чехословацьких військових формувань у боротьбі з нацистським блоком відповідало цим завданням.

Торкаючись теми чехословацьких збройних формувань на території України, варто згадати таких дослідників, як В. І. Котлярів та А. Д. Марченко. Їхні дослідження, такі як, наприклад, «Помним Тарановку и Соколово» [8, с. 4–15], «Герой двух народов» [7, с. 10–12], «Дружба, скрепленная кровью» [6, с. 3–5], проливають світло на діяльність чехословацьких збройних частин на території України. Проте вони висвітлюють лише частину бойового шляху чехословацьких військових частин на території України, зокрема участь Першого окремого чехословацького батальйону в оборонних боях за Харків в березні 1943 р. У книзі «На вечные времена» [12, с. 70–136], яка є колективною працею радянських та чехословацьких істориків, крім битви за с. Соколово, учасником якої був Перший окремих чехословацький батальйон, йдеться також про участь Першої окремої чехословацької бригади у боях за Київ та наступних боях на Правобережній Україні. Проте варто зауважити, що інформація, яка міститься в даній праці, має загальний характер і висвітлює лише деякі аспекти досліджуваної теми. Дослідження теми чехословацьких військових формувань у складі Червоної армії активно проводилися також чеськими істориками. Варті уваги зокрема дослідження К. Ріхтера «Pres krvave reky» [24, с. 183–201], «Apocalypsa v Karpatech» [25, с. 6–19] та Копецького М. «Cs. Samostatna tankova brigade v SSSR» [23, с. 24–28]. Більшість досліджень чеських істориків присвячені бойовим діям чехословацьких військових частин вже за межами території СРСР.

У вересні 1943 р. Перша окрема чехословацька бригада ввійшла до складу Воронежського фронту, яким командував генерал армії М. Ф. Ватутін. Бригада повинна була подолати 800 кілометрів шляху залізницею до Прилук, а звідти ще 150 кілометрів похідним маршем до плацдарму на правому березі Дніпра, зайнятого радянськими військами [15, с. 90].

На початок вересня 1943 р. бригада налічувала 3517 осіб, у тому числі 114 офіцерів і 25 ротмістрів [18, л. 170]. До складу бригади також входили 21 офіцер та 148 сержантів і солдатів Червоної армії. Переважна більшість з них займала штатні посади медичних, технічних працівників, а також інших спеціалістів, яких бракувало чехословакам. У своєму арсеналі бригада мала 10 середніх танків Т-34, 10 легких танків Т-70, 10 бронеавтомобілів БА-64, 6 гаубиць калібру 122 мм, 12 76-мм та 10 45-мм протитанкових гармат, 4 37-мм зенітні гармати, 12 82-мм та 18 50-мм мінометів, 6 крупнокаліберних кулеметів, 63 ручних кулемети, 42 протитанкові рушніці, 512 автоматів, 2158 самозарядних гвинтівок (СВТ), 212 автомобілів, 62 мотоцикли та 357 коней [12, с. 98].

Торкаючись питання про національний склад бригади, варто зауважити, що переважну більшість її особового складу становили, як це не дивно, не чехи або словаки, а закарпатські українці, які до розчленування й окупації Чехословаччини перебували в чехословацькому громадянстві [14, л. 1–2]. З 3 517 солдатів бригади 2210 були за національністю українцями. Це становило майже 63 % від усього особового складу. Чехів та словаків було відповідно 563 та 343 чоловіки, що становило 16 % та 9,7 %. Крім того, до складу бригади входило 204 євреї, 175 росіян (переважно радянських військово-технічних спеціалістів), 5 поляків, 2 латишів, 2 німців та 13 угорців. Питання про національний склад чехословацьких військових частин, а зокрема про те, яким чином на території Радянського Союзу опинилася така кількість громадян колишньої Чехословаччини, що з них можна було сформувати піхотну бригаду, у радянській історіографії замовчувалося і було не-

популярним. Більше того, документи, які проливають світло на це питання, у радянські часи були засекречені. Справа в тому, що переважна більшість колишніх чехословацьких громадян, з яких в подальшому була сформована Перша окрема чехословацька бригада, перебувала у радянських концентраційних таборах, де вони утримувались після того, як їм були висунуті звинувачення у нелегальному перетині державного кордону СРСР. Фактично це були біженці, які після окупації Угорщиною Закарпаття у березні 1939 р. перейшли радянський кордон [17, с. 44], але замість політичного притулку отримали різні терміни ув'язнення в радянських таборах за нелегальний перетин державного кордону.

Перед військами Першого українського фронту (так з 20 жовтня 1943 р. почав називатися Воронежський фронт) на той час було поставлене завдання розбити угруповання противника в районі Києва та звільнити місто. Військам фронту протистояла 4-та танкова армія генерал-полковника Г. Гота. Завдання, яке стояло перед військами Першого українського фронту, було не з легких, адже противник зайняв оборону на високому правому березі Дніпра і в стратегічному відношенні його позиція була набагато вигіднішою. Проте не варто вдаватися до крайнощів і вважати німецький «східний вал» неприступною фортецею. В радянській історіографії сформувався міф про те, що ніби А. Гітлер та німецьке військово командування покладали надто великі надії на «східний вал» і доклали чимало зусиль на перетворення його в лінію неприступних укріплень. Насправді ж німецька оборона являла собою лише легкі позиції польового типу, які не могли надовго затримати потужний наступ радянських військ, крім того сили 4-ї танкової армії були виснажені і знаходилися, фактично, на межі можливостей [9, с. 593–601].

Перша окрема чехословацька бригада почала переправу на лютізький плацдарм в ніч на 23 жовтня 1943 р. Бійцям бригади вдалося перейти на правий берег Дніпра практично без перешкод, завдяки старанням саперів з 240-ї дивізії, які навели через Дніпро понтонну переправу. 24 жовтня бригада повністю переправилася на плацдарм та була зосереджена в лісовому масиві на захід від населеного пункту Лютіж. Бригада ввійшла до складу 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, якою на той час командував генерал-лейтенант М. Є. Чібісов. Вона тимчасово залишалася в трьох кілометрах на захід від Лютіжа та в 20 кілометрах від північного передмістя Києва. Через деякий час зі штабу 38-ї армії надійшов наказ, за яким бригаді ставилося завдання зайняти оборону на південному березі річки Ірпінь південніше населеного пункту Демидів.

25 жовтня Перша окрема чехословацька бригада була посилена 868-м винищувально-протитанковим артилерійським полком, який тимчасово став її вогняним резервом. У той же день о 22.00 противник відкрив вогонь по фронту оборони бригади. Всі підрозділи зайняли свої місця, саперами перед фронтом бригади було встановлено 6 мінних полів. Але атака з німецької сторони після артпідготовки не розпочалася. Наступного дня на фронті бригади також було відносно спокійно. Виявляли активність лише чехословацькі мінометники та снайпери, які обстрілювали німецькі позиції в Демидові.

Лютізький плацдарм по формі нагадував рівнобедрений трикутник, вершиною якого на півночі було гирло річки Ірпінь. Боковими сторонами цього «трикутника» на сході була р. Дніпро, а на заході р. Ірпінь [21, с. 243–249]. На півдні плацдарм обмежувався умовною лінією між населеними пунктами Мощун та Вишгород, віддаленими один від одного на відстань у 14 кілометрів. З півночі на південь плацдарм простягався на відстань приблизно у 19–20 км. Значну його частину становив лісовий масив.

27 жовтня 1943 р. командування 38-ю армією, у підпорядкуванні якої знаходилася Перша окрема чехословацька бригада, було змінено. Замість генерал-лейтенанта М. Є. Чібісова було призначено генерал-полковника К. С. Москаленка [10, с. 101]. Лінія оборони 38-ї армії проходила на 1–2 км західніше р. Ірпінь –

від її гирла до населеного пункту Мошун, потім круто повертала на схід і закінчувалась на Дніпрі, в районі Вишгорода, який вона розділяла на дві частини. Тут були зосереджені майже всі сили армії: дві стрілецькі дивізії на рубежі р. Ірпінь, а шість фронтів на південь проти головних сил противника, які прикривали Київ. 5-й гвардійський сталінградський корпус та I окрема чехословацька бригада перебували на початок листопада в районі с. Нові Петрівці [1, с. 102].

3 листопада 1943 р. Перша окрема чехословацька бригада отримала наказ командуючого 38-ї армії про наступ. Але в наступі 3 листопада повинні були брати участь лише гаубичні батареї першого артилерійського дивізіону у ході артилерійської підготовки перед генеральним штурмом Києва. Загалом на артилерійській підготовці, яка передувала загальному наступу радянських військ, варто зупинитися окремо. Командуючий 38-ї армії генерал-лейтенант К. С. Москаленко вирішив здійснити прорив на відносно вузькому відрізку фронту протяжністю в 6 км для того, щоб досягти максимальної щільності артилерійського вогню. Зокрема в полосі наступу 51-го стрілецького корпусу, до складу якого входила Перша окрема чехословацька бригада, щільність вогню становила 344 гармати на кілометр фронту. В оперативній полосі 50-го стрілецького корпусу – 416, не враховуючи гвардійських мінометів. Це була нечувана до цих пір щільність вогню за весь час війни [10, с. 115–118]. Внаслідок 40-хвилинної артилерійської та авіаційної підготовки лінія оборони противника була фактично зметена. Завдяки цьому війська 38-ї армії, які здійснювали наступ, 3 листопада 1943 р. просунулись на 2 км, практично не зустрічаючи опору з німецької сторони.

За кілька днів до наміченого наступу командир чехословацької бригади полковник Л. Свобода віддав усний наказ своїм бійцям не брати німецьких солдатів у полон, а розстрілювати на місці [20, с. 69]. Аналізуючи цей факт, можна згадати схожий випадок, який мав місце під час Другої світової війни з німецького боку. Командир 12-ї танкової дивізії СС «Гітлерюгенд» К. Мейер був звинувачений у скоєнні військових злочинів за те, що вимагав від своїх частин не брати полонених під час бойових дій у червні 1944 р. в Нормандії. За нормами міжнародного права дії Л. Свободи можна було кваліфікувати як військовий злочин, проте, як відомо, переможців не судять.

Аналізуючи спогади командира Першої окремої чехословацької бригади полковника Л. Свободи, можна дійти висновку, що бригада наступала в першому ешелоні в напрямку головного удару. Ось що пише Л. Свобода у своїх спогадах: «Планувалося, що в боях за Київ бригада буде наступати в другому ешелоні на правому фланзі 38-ї армії... ми з цим не погодилися. Я прибув до командуючого армією генерал-лейтенанта Чібісова і звернувся до нього: Я не згоден наступати у другому ешелоні і лише забезпечувати правий фланг 38-ї армії». Далі Л. Свобода зазначає: «Генерал-лейтенант М. Є. Чібісов нарешті погодився, але зауважив, що має з'ясувати, чи не буде заперечень з приводу цього у командування фронту. Командуючий фронтом М. Ф. Ватутін та член військової ради фронту М. С. Хрущов не заперечували» [15, с. 99]. Але реальні факти свідчать про інше. Радянське військове командування намагалося вберегти чехословаків від зайвих та надмірних втрат, тому дозволити Першій окремої чехословацькій бригаді проривати лінію оборони противника в першому ешелоні не могло [8, с. 258]. Бригада була введена в бій лише 5 листопада. Загальний наступ розпочався 3 листопада, тобто двома днями раніше.

5 листопада 1943 р. Перша окрема чехословацька бригада зайняла позицію для наступу на Київ поблизу Пущі-Водиці. На цей час фінал битви за Київ був практично вирішений. Ще зранку 5 листопада німецькі війська почали залишати Київ. Проте не варто недооцінювати завдання, яке стояло перед воїнами чехословацької бригади. Їм потрібно було вести бій з ар'єргардними частинами німецької

армії, які ще залишалися в місті. Бригада, як і планувалося, діяла в полосі 51-го стрілецького корпусу, справа наступала 136-та, зліва – 240-ва стрілецькі дивізії.

Наступ розпочався за графіком о 12.30. Справа водночас з чехословаками атакували 12 танків, які підтримували в наступі 136-ту дивізію. Попереду чехословацької піхоти наступали танки разом з десантом автоматників поручика А. Сохора. Бригада підходила до північного передмістя Києва – Приорки. На околиці міста 1-й батальйон зустрів сильний опір противника, проте перевага була на користь чехословаків і невдовзі опір німецьких частин було зломлено. Варто зауважити, що у складі 1-го батальйону в битві за Київ брала участь 2-га рота під командуванням надпоручика словака П. Марцеллі, яка була сформована переважно зі словаків, які перейшли на бік радянських військ. 2-га рота П. Марцеллі прикривала лівий фланг 1-го батальйону. Через деякий час лівофлангова рота 1-го батальйону та 2-й батальйон підійшли до околиці хутора Сирець. Близько 16.00 командир 2-го батальйону попросив підтримати атаку танками. Командиру роти танків Т-70 Р. Тесаржику було віддано наказ атакувати південно-західну окраїну сирецьких таборів. Використовуючи підтримку танків та ввівши в бій резерв, командир 2-го батальйону застосував обхідний маневр зліва та атакував противника з тилу. В результаті спільних зусиль танкової роти та резерву 2-го батальйону при підтримці артилерійської батареї, яка знищила кілька вогневих точок противника, ведучи вогонь прямим наведенням, на 17.00 вдалося подолати опір противника в районі сирецьких таборів. Таким чином створилася можливість для подальшого просування лівофлангового сусіда бригади – 931-го стрілецького полку 240-ї дивізії [15, с. 101].

У той час, коли підрозділи на лівому фланзі бригади вели бій у районі хутора Сирець, 1-му піхотному та 1-му танковому батальйонам було поставлене бойове завдання, незважаючи на труднощі з просуванням на лівому фланзі, продовжувати наступ у напрямку центру Києва. Використовуючи підтримку радянських танків, які діяли на правому фланзі 1-го батальйону, 1-ша рота та один взвод 3-ї роти близько 16.30 вийшли до залізниці південніше сучасної кіностудії ім. О. Довженка. Там вони були зупинені вогнем противника з висоти 166.4. При підтримці радянських танків та протитанкової батареї 1-ша рота обійшла висоту 166.4 з півдня. В цей же час бійці 3-ї роти вже вели бій поблизу залізниці. Таким чином, для німецьких ар'єргардів, які все ще трималися на висоті 166.4, виникла реальна загроза опинитися в повному оточенні, і вони були вимушені відступити. О 17.45 1-ша рота та один взвод 3-ї роти 1-го батальйону з приданою батареєю 76-мм гармат виконали завдання, яке ставилося перед ними на 5 листопада [15, с. 102].

Рота танків Т-34 з автоматниками танкового батальйону, наступаючи вздовж Житомирського шосе (сучасний проспект Перемоги), на 16.00 вийшли в район заводу «Більшовик». Після недовготривалого бою чехословаки оволоділи заводом, який був перетворений на один з опорних пунктів німецької оборони, та продовжили рухатися далі в напрямку центру Києва. В цей час рота надпоручика П. Марцеллі зав'язала бій за кінофабрику та зоологічний парк. Почав підтягуватися лівофланговий 2-й батальйон, який зазнав значних втрат, ведучи бій у районі хутора Сирець та сирецьких таборів. На 19.00 рота танків Т-70 з одним танком Т-34 та взводом автоматників прорвалися до центру міста та вийшли до залізничного вокзалу, який ще був зайнятий противником. Проте перевага явно була на боці чехословацьких воїнів, через годину опір німецьких солдатів було зламане, і чехословацькі танкісти разом з автоматниками 2-го батальйону та взводом саперної роти оволоділи залізничним вокзалом. На 22.00 вийшов на рубіж задачі дня і 2-й батальйон. Зайнявши оборону на висоті західніше від вокзалу, 2-й батальйон встановив зв'язок з 1-м.

Л. Свобода отримав наказ командира 51-го стрілецького корпусу продовжити наступ 6 листопада о 6.00. Проте о 24.00 Л. Свободу викликав до телефону генерал-полковник К. С. Москаленко і віддав усний наказ про продовження наступу, не чекаючи наступного дня. Таким чином, впоравшись із залишками німецьких ар'єргардів, які не встигли залишити місто, Перша окрема чехословацька бригада виконала завдання, які перед нею ставилися радянським командуванням, і о 7.30 6 листопада її частини, зокрема рота танків Т-34, вийшли на берег Дніпра. Київ було звільнено.

За даними, які були надані командуванням бригади, у боях за Київ її бійцями було знищено: 1 літак, 4 танки, 2 самохідно-артилерійські установки типу «Фердинанд», 7 автомашин з солдатами та вантажем, 4 артилерійські батареї, 22 доти та 31 дзот, 41 станковий та 24 ручних кулемети та близько 600 солдатів та офіцерів противника. Однак ці дані не зовсім відповідають дійсності. З цього приводу начальник управління контррозвідки «СМЕРШ» 1-го Українського фронту генерал-майор Осетров повідомляв: «Необхідно також відмітити, що командування бригади у своєму бойовому звіті перебільшило цифри про кількість знищених дотів, дзотів, бойової техніки противника і т. д. Так, у бойовому звіті вказано, що бригадою знищено 22 доти та 31 дзот, а в дійсності на ділянці бригади було не більше 10 дзотів противника» [20, с. 69]. У доповідній записці генерал-майор Осетров дав коротку бойову характеристику Першій окремій чехословацькій бригади. Позитивно охарактеризовані були ним командири 1-го та 2-го батальйонів капітан Колл та майор Кукла, які відзначилися спокійним та вмілим керівництвом особовим складом у бою. А також давалась загальна схвальна характеристика на дії більшості командирів та бійців бригади. Проте були зазначені і негативні моменти. Так, зокрема, були розкритиковані дії начальника штабу бригади капітана Ломського, який, розгубившись під час бою, штабом по суті не керував. Погано налагоджений зв'язок штабу бригади з її частинами призвів до того, що полковник Л. Свобода був позбавлений засобів керування військами. Такі дії начальника штабу були недопустимими і могли мати трагічні наслідки.

І все ж, визначаючи роль Першої окремій чехословацькій бригади у битві за Київ, можна з впевненістю говорити про те, що молода чехословацька частина впоралася з завданнями, які ставилися перед нею радянським командуванням. Звичайно, не можна говорити про те, що чехословаки відіграли провідну роль у штурмі Києва, проте і їхній внесок був важливим у спільну перемогу над ворогом.

Бібліографічні посилання

1. Андрющенко С. А. Начинали мы на Славутиче / С. Андрющенко. – М., 1979.
2. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 : Краткая история. – М., 1984.
3. Великая обогнанная война-2 : [сборник] / [А. Дюков, Д. Макеев, И. Пыхалов, О. Россов, И. Петров, К. Асмолов, Н. Мендкович; ред.-сост. А. Дюков.]. – М., 2008.
4. Зварцев А. М. 3-я гвардейская танковая армия: боевой путь : [моногр.] / А. Зварцев. – 1982.
5. История Второй мировой войны 1939–1945 в двенадцати томах [Гречко А. А., Арбатов А. Г, Виноградов В. А., Жуков Е. М., Цвигун С. К.]. – М., 1982. – Т. 7.
6. Котляров В. И. Дружба, скрепленная кровью / В. И. Котляров, А. Д. Марченко. – Х., 1963.
7. Марченко А. Д. Герой двух народов. Документальный очерк : [моногр.] / А. Д. Марченко. – Х., 1977.
8. Марченко А. Д. Помним Тарановку и Соколово: воспоминания и документы : [моногр.] / А. Д. Марченко. – Х., 1980.
9. Манштейн Э. Утерянные победы / сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М., 1999. (Военно-историческая библиотека). Manstein E. von. Verlorene Siege. – Bonn, 1955.

10. **Москаленко К. С.** На юго-западном направлении. Кн. II : [мемуары] / К. Москаленко. – М., 1973.
11. **Мельников С. И.** Маршал Рыбалко / С. Мельников. – К., 1984.
12. На вечные времена / [А. И. Бабин, Я. Липак, Г. Д. Мишустин, и др; под общ. ред. П. А. Жилина, З. Прохазки]; ин-т военной истории м-ва обороны СССР, воен. ин-т Чехосл. нар. армии. – М., 1975.
13. **Поп И. И.** Чехословакия – Советский союз 1941–1947 : документальный очерк / И. И. Поп. – М., 1990.
14. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 644, оп. 1, д. 70, лл. 1–2.
15. **Свобода Л.** От Бузулука до Праги / Л. Свобода. – М., 1963.
16. Советские танковые войска 1941–1945. Военно-исторический очерк. – М., 1973.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, с. 44.
18. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 19, оп. 11539, д. 21, л. 170.
19. ЦАМО РФ. – Ф. 132 а, оп. 2642, д. 34, лл. 267–268.
20. ЦАМО РФ. – Ф. 33, оп. 682525, д. 69.
21. **Шеин Д. В.** Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й Гвардейской танковой армии / Д. В. Шеин. – М., 2007.
22. **Штеменко С. М.** Советские сухопутные войска : [моногр.] / С. М. Штеменко. – М., 1968.
23. **Копецкы М. Сs.** Samostatna tankova brigade v SSSR / М. Копецкы. – Praha, 2001.
24. **Richter K.** Pres krvave reky / К. Rihter. – Praha, 2003.
25. **Rihter K.** Apokalypsa v Karpatech / К. Rihter. – Praha, 2003.
26. Za armadu lidu / Praha, 1960.

Надійшла до редколегії 11.10.2012

УДК 94:32 (477)

Г. Г. Кривчик

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентіві України*

ФОРМА І СУТНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВИ

Розглянуто особливості державного правління (врядування), державного устрою й політичного режиму в колишньому СРСР.

Ключові слова: СРСР, Генеральний секретар, ЦК КПРС, Верховна Рада, Конституція, розвинутий соціалізм, державне правління (врядування), державний устрій, номенклатура, політичний режим.

Рассмотрены особенности государственного правления, государственного устройства и политического режима в бывшем СССР.

Ключевые слова: СССР, Генеральный секретарь, ЦК КПСС, Верховный Совет, Конституция, развитой социализм, государственное правление, государственный строй, номенклатура, политический режим.

The article focuses on the form of the state government, of the state structure and of the political regime in the USSR.

Key words: USSR, CPSU, Central Committee, General Secretary, Supreme Soviet, Constitution, developed socialism, state government, state structure, nomenclatura, political regime.